

GÓSY MÁRIA¹ – VLADÁR ZSUZSA²

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont és Eötvös Loránd Tudományegyetem
gosy.maria@nytud.hun-ren.hu
<https://orcid.org/0000-0003-4336-3007>

²Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Constantinovitsne.Vladar.Zsuzsanna@uni-nke.hu
<https://orcid.org/0000-0001-6356-3407>

Gósy Mária – Vladár Zsuzsa: Az *izé* eredete, története és mai használata
Alkalmazott Nyelvtudomány, XXV. évfolyam, 2025/1. szám, 44–66.
[doi:http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2025.1.003](http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2025.1.003)

Az *izé* eredete, története és mai használata

In Hungarian, there is an item of the language's vocabulary, *izé*, that can be found probably in each Hungarian speaker's mental lexicon. Although *izé* has no stable semantic content and practically no meaning, it can refer to any lexeme, substitute any part of speech, and take various suffixes. In addition, there is another function of this word, which is to help the speaker gain time in the case of a speech planning trouble at the level of thoughts, grammar, or finding the intended word. According to its function, we may identify it as a filler; however, fillers of the analyzed languages are real words with unambiguous semantic content. In fact, *izé* functions as a specific filler in Hungarian speech, providing extra time for the speaker to overcome a speech planning trouble, but it is not a filled pause, and it is entirely different from diverse discourse markers.

The sound sequence *izé* can take on diverse syntactic roles, such as verb, noun, adjective (etc.), with the proper forms in grammatical structures since it can be conjugated and can take on a number of declination suffixes. While producing *izé*, the speaker may find the desired word to utter (e.g., *így böködté a izének a vakondnak a fejét* 'he like prodded the head of the *izé* the mole'), or may continue along with the next thought (*menjünk be majd oda izé milyen jó lesz ott* 'let's go in there *izé* there it will be very good').

For a historical analysis, we searched for occurrences of *izé* in dictionaries, grammars, scientific papers, various written materials, transcribed texts of verbal communication, written text databases, and two speech databases. The trials to reveal the etymology of *izé* went back to the Finno-Ugric stems meaning 'thing' or 'something.' All the other explanations are admittedly vague, and there is no proper solution as to its origin. The present authors propose a novel idea that breaks away from traditional explanations. We assumed that the origin of *izé* was to be connected with the demonstrative pronouns (later definite articles) *ez/az* 'this' that occurred before a word the speaker wanted to produce but failed to find this word and needed some extra time for seeking for it. In addition, the articulation processes of the pronouns/articles (prolongation, shortening) and the factor of speech perception may lead to the formation of the present form of the sound sequence.

The paper discusses the history of this word from its first attested occurrence up to now. The first mention of *izé* was found in a dictionary in 1604. During the past centuries, *izé* occurred in various dictionaries (that provided various explanations for its use) and in other types of written texts referring to spontaneous speech (with diverse examples).

The word *izé* was analyzed in two speech databases: the Hegedűs Archive, which contains speech samples from the 1940s and 1950s, and the BEA spontaneous speech database, containing speech samples from 2009 and 2010. For the present study, the recordings of 36 speakers were used from the Hegedűs Archive. Nineteen occurrences of the target word produced by 16 speakers, both with and without suffixes, were found and analyzed (20 speakers did not produce *izé*). We found 162 occurrences of *izé* produced by 35 speakers (out of 50) in the spontaneous speech samples of the BEA database. For the use of *izé*, four categories were defined and analyzed: Word finding problem, seeking for the next thought, intended use of *izé*, and occurrences that could not be unequivocally categorized.

The use of the word *izé* has been stigmatized since relatively early on. The main reason for the strong stigmatization is that it calls the listener's attention to the speaker's speech planning problem. Despite this fact, we believe that *izé* will remain a part of the Hungarian speakers' mental lexicon for a long time as it is an extremely useful tool to help speakers gain time in case of speech planning trouble. This „filler” is unique and behaves like a linguistic chameleon in Hungarian.

Keywords: *izé*, etymologie, speech planning trouble, Hegedűs Archive, BEA database

1. Bevezetés

Az élő nyelv alapvető tulajdonsága a folyamatos változás a nyelv bármely szintjén és elemében. A nyelvi változás természetesen nem egyformán érinti a nyelvi szinteket, vannak könnyebben és lassabban, nehezebben és alig észrevehetően módosulók. A változásnak legnagyobb mértékben a szókincs van kitéve, amely gyorsan és jelentősen képes átalakulni (Wang et al., 2021; Gerstner, 2016). A nyelven belüli és a nyelven kívüli tényezők eredményeként létrejövő változások nem csupán új elemek megjelenését vagy eltűnését eredményezhetik, hanem a nyelvi elemek átalakulását is. Ez utóbbi többféle fokozatban jöhet létre. A szavak esetében a folyamat a fonetikai-fonológiai struktúra átalakulásához, olykor a morfológiai felépítés formálódásához, illetve a jelentés megváltozásához vezethet, ami gyakran a használati körnek és a stílusértéknek a módosulásával függ össze (Taylor, 2014). A módosulás és a változás rendszerint fokozatos, de mindenképpen ingadozásokat mutat a nyelvhasználatban.

A nyelvi változás mindig a nyelv használata során, a beszélő és a hallgató interakcióiban, jellemzően a beszédben jön létre. A változás alapja a beszélők állandó nyelvi alkalmazkodása a mindenkori kommunikációs és megismerési-megnevezési-kifejezési (kognitív) igényekhez (Kiss, 2016). Emiatt az egyes beszélők beszédében számos alkalmi újdonság jelenik meg akár fonetika-fonológiai, akár morfológiai, akár lexikai stb. szinten. Az újdonság elterjedését az teszi lehetővé, ha azt a beszélők egymáshoz alkalmazkodva egy kisebb, majd nagyobb közösség ismétlődő gyakorlatává teszik. Ekkor a változás következtében létrejött változat az adott kisebb vagy nagyobb beszélőközösség számára elfogadott norma lesz: a változás megtörténik. A magyar (Kiss, 2016) és a nemzetközi szakirodalom (Li & Siew, 2022) egyetért abban, hogy noha a változásokat a beszélők hozzák létre a saját nyelvhasználatuk során, azonban a változásnak többnyire nincsenek tudatában. (Kivételt képez például a nyelvi standardizáció szándékos normateremtése vagy a nyelvművelés, de a tipikus változás a kisebb nyelvi figyelemmel kísért nyelvhasználat eredménye.)

Említettük, hogy a változások, módosulások a nyelv bármely területét érinthetik, némelyek feltűnőbbek, mások kevésbé. Az e témakörben diakrón vagy szinkrón tekintetben folytatott vizsgálatok jó része a szókinccsel, a szavak jellemzőivel foglalkozik. Kutatásunkban egy olyan „szó” eredetével és használati sajátosságaival foglalkozunk, amely valójában nem is szó, tekintve, hogy a szó definíciója nem alkalmazható rá. Ez a „nem szó”, az *izé*, ami a nyelvhasználatban jól ismert, különleges, egyedülálló magyar lexikai elem. Mintegy hároméves kor

felett minden magyar beszélő mentális lexikonában megtalálható. Írott alakja az *izé*, kiejtve [ize:]¹, két szótagos, három fonémából áll, két elől képzett magánhangzóból és közöttük egy zöngés réshangból. Noha az *izé* megfelel nyelvünk hangrendi szabályainak, a hangsor mégis sajátos annyiban, hogy *-é*-re végződik². A mai magyarban ugyanis kevesebb mint 300 *-é* végződésű szó található (VégSz., 1941).

Miért érdekes az *izé* története és mai használata? Egyfelől azért, mert az elemzések talán választ adhatnak arra, hogy miért nem található hozzá hasonló az eddig vizsgált számos más nyelvben, másfelől mert kialakulásának a magyarázata a mai napig bizonytalan, és a használata önmagában is sajátos változásokat mutat. A nyelvi változások leírásában és magyarázatában általában ritkán kap szerepet a pszicholingvisztikai megközelítés. Tanulmányunk tárgya, az *izé* azonban nem nélkülözheti a hagyományos nyelvészeti elemzések mellett a pszicholingvisztikának, valamint a fonetikának a bevonását ennek az unikális magyar nyelvi elemnek a pontosabb megismeréséhez.

Az *izé* szónak (jobb híján „szónak” fogjuk nevezni) a furcsasága az, hogy nem valódi szó, hiszen nincs jelentése, nem hordoz semmiféle szemantikai tartalmat. A keleti nyelvjárásokban ugyan feljegyezték a népies orvosságnevek között egy *izé* szót ‘fehér ólompor’ (*pulvis cerussa*) jelentésben, de ez Benkóczy 1908-as gyűjtésén kívül sehol máshol nem szerepel, így aligha köthető ide.

Noha a „szó” fogalmának pontos definíciója máig vitatott a nyelvészetben (Haspelmath, 2023; Ladányi, 2017), abban egyetértés van, hogy a szó egyik legfontosabb tulajdonsága az, hogy rendelkezzen valamiféle jelentéssel. A töltelékszók a legtöbb nyelvben olyan valóságos szavak, amelyek alkalmilag az eredeti jelentésüket vesztő hangsorként használhatók, mint a magyarban a *szóval*, *hát*, *tudod*, *ugye* stb., avagy az angolban a *like*, *so*, *you know* (Laserna et al., 2014; Podlesskaya, 2010). Ezek a szavak az eredeti jelentésükben is használatosak (nem csak töltelékszókként), és diskurzusjelölői funkciót is kaphatnak, ezáltal pragmatikailag értelmezhető jelentéssel is rendelkezhetnek (Dér, 2020).

Mind a töltelékszók, mind a diskurzusjelölők számos tekintetben különböznek az *izé*-től. Ahogy említettük, az *izé*-nek nincsen saját lexikai vagy grammatikai jelentése, bár lehet pragmatikai funkciója. Tény, hogy a beszélők és a hallgatók számára is egyértelmű a szerepe a spontán megnyilatkozásokban. Az *izé* a magyar beszédben speciális töltelékszóként funkcionál, amely extra időt biztosít a beszélő számára a beszédtervezési nehézségek áthidalására. Természetesen nem kitöltött szünet, mint a hezitálás, és teljesen eltér a különböző diskurzusjelölőktől (Schirm, 2011). A beszéd során többféle lehetőség van arra, hogy extra időt nyerjünk a szavak, gondolatok, grammatikai szerkezetek megtalálására, avagy a beszédbeli

¹ A fonetikus átírást (IPA) csak a szükséges esetekben alkalmazzuk.

² A tanulmányban a beszédhangokat dőlt betűvel írjuk a könnyebb olvashatóság érdekében.

megakadások áthidalására, ilyenek például a néma vagy kitöltött szünetek, a szóismétlések, a nyújtások, de akár a torokköszörülés is.

Vajon miért lépnek fel beszédtervezési nehézségek, és miért van szükségünk különféle stratégiákra a megoldásukhoz? A spontán beszéd a beszélő gondolatait, megnyilatkozásának motivációit és céljait tükrözi, mondandójának megformálását grammatikai, fonológiai és fonetikai szinten, a hallgatónak címezve (Levelt, 1989). Beszéd közben nagyon sokféle cselekvést, mozgássort végzünk, beleértve a gondolatok kiválasztását, a nyelvi megformálásukat, a különböző pszicholingvisztikai, kommunikatív, szociológiai, érzelmi és egyéb döntéseket, valamint ezek ellenőrzését, míg a folyamat a kivitelezéshez, azaz a tágabb értelemben vett beszédprodukcióhoz vezet. A beszélő műveletei időben egyszerre zajlanak, ami azt jelenti, hogy egyidejűleg különféle beszédtervezési folyamatok történnek, és mindeközben a kiejtés is létrejön. Miközben beszélünk, a háttérben működnek a beszédtervezési folyamatok. Ezek a tények pedig mindenféle problémákhoz vezethetnek a beszédtervezés és a végrehajtás komplex jellegéből adódóan. Ha bárhol a mechanizmusban diszharmonia áll elő, a beszélőnek időre van szüksége a probléma felismeréséhez és megoldásához. Ezt az időszükségletet leggyakrabban a szünetek és a töltelékszók biztosítják.

Miért olyan különleges az *izé* a szemantikai tartalom hiányán túl? Nyelvünk agglutináló típusú, és igen gazdag morfológiával rendelkezik. Az *izé* többféle, különböző szófajú szóként jelenhet meg, lehet ige, főnév, melléknév stb., teljeskörűen felveheti az adott szófajra jellemző toldalékokat, és ezáltal a mondatban az adott szófajhoz tartozó összes szintaktikai funkcióba beilleszthető. Amikor a beszélő nehézséggel küzd a gondolat kifejezésében, a megfelelő szó kiválasztásában vagy előhívásában a mentális lexikonból, az *izé* segítségével könnyen meg tudja oldani a problémát. A megfelelő toldalék kiválasztása és alkalmazása révén a hallgató számára egyértelművé teszi, „kijelöli” a beillesztendő szó szófaját és szintaktikai szerepét a megnyilatkozásban. Mivel az *izé*-nek nincs önálló jelentése, a megfelelő morfológiai alakot felvéve, azaz toldalékolással bármiféle szemantikai tartalomra utalhat, annak hordozójává válhat. Kutatásunkban ennek a különleges elemnek a történetét követjük nyomon az első adatolásától, 1604-től több mint 400 éven át napjainkig, hiszen az *izé* ma is él a spontán magyar beszédben.

2. Módszerek

Vizsgálatunkban az *izé* előfordulásait, illetve a hozzá kapcsolódó megjegyzéseket kerestük a legelső adattól a szótárakban, nyelvtanokban, tudományos írásokban, szépirodalmi művekben (beleértve a színdarabokat és a novellákat), lejegyzett beszélt nyelvi anyagokban és két adatbázisban, amelyek spontán beszédet (is) tartalmaznak. Vizsgáltuk az *izé* előfordulásait és funkcióit a 20. század közepéről (Hegedűs Archivum), illetve a 2009-es, 2010-es évekből (BEA spontánbeszéd-adatbázis). Az *izé* egyes előfordulásának funkcióit minden esetben a jelen

tanulmány szerzői kategorizálták, kivéve, ha a hivatkozott mű szerzője ezt megtette.

3. Az *izé* etimológiája

3.1. Az etimológia problémái

Egy szó a nyelv belső változásának eredménye lehet, avagy más nyelv(ek) esetleges hatásaival magyarázható, amelyek a különféle kontaktusok révén jönnek létre a nyelv történetében éppúgy, mint a jelen állapotban. Az elemzés első kérdése, hogy miként illeszkedik az *izé* a magyar szavakra jellemző hangalakokhoz. A hangsor elöl képzett magánhangzókat tartalmaz, a szóvégi *é* azonban meglepő annyiban, hogy nem tekinthető jellemzőnek a magyar szavakra. Az *-é*-re végződő, relatíve kisszámú szavaink etimológiailag több csoportba oszthatók. Nagy részük idegen eredetű; idegen szavak vagy jövevényszavak, mint a németből (vagy legalábbis németből mint közvetlen átadó nyelvből) származó *karalábé* (< n. *kohlerabi*, *kalarabi*), *csokoládé* (< n. *Schokolade*), *parádé* (< n. *Parade*) stb.; a franciából *kommüniké* (< fr. *communiqué*), *rekamié* (< fr. *Récamier*) stb.; az ógörögből *szinekdokhé* (< óg. *szünekdokhé*), a latinból *roráté* (< l. *rorate*) stb. Egy másik részük valamilyen betűszó kiejtett alakjából származik: *tévé*, *ábécé*, *vécé* stb. Finnugor örökségünk az *-é* végű szavak csoportjában például a *lé* szó, amelynek *lev-* töve szabályos hangfejlődéssel lett *-é* végződésű (a *lev-* tö az *-s* képzős *leves* szóban maradt fenn). Az asszonynevek végén használatos *-né* elem szintén finnugor eredetű, a *nő* szavunk alakváltozata, valószínűleg a *neje* alak rövidülésével (*nej* → *nei* → *né*) jött létre. A belső keletkezésű határozószavak és névutói határozószavak, pl. *felé*, *mellé* *-é* végződése az ómagyar korban alakult ki a tövégi magánhangzóval összeolvadt *-i* lativusrag alkotta diftongusból. Van továbbá néhány ismeretlen eredetű *-é* végű szavunk, mint *purde*, *csalamádé* stb.

Az *izé* azonban egyik fenti csoportba sem sorolható biztonsággal, ezért eredetét igen sok találgatás övezte, és az etimológiája máig nincs megnyugtatóan tisztázva. Használata alapján nem valószínű, hogy az *izé* olyan átvétel lenne más nyelvből, mint az említett műveltségszavak, így belső keletkezésűnek vélhetjük. Az *izé* mai hangalakjának kialakulása az ómagyar korra valószínűsíthető. Korábbra azért nem, mert a szóvégi *-é* az ősmagyar kor vége előtt nem jelenik meg, viszont a középmagyar korban már biztosan számolhatunk az *izé* formával, lásd Szenczi 1604-es szótárát.

Az *izé* eredetét már az elődeink is igyekeztek megmagyarázni. Az első kísérlet a Czuczor–Fogarasi-szótárban található. Czuczorék az *izé* eredetével kapcsolatban azt feltételezték, hogy az *ez* mutató névmással van kapcsolatban, „rokon vele *ez*, s ennek mintegy kettőztetéséből származottnak látszik: *ez-e*” (CzF. 3: 161). További magyarázattal a szótár nem szolgált, sem azzal kapcsolatban, hogy miért történt a feltételezett megkettőződés, illetve hogy miként alakult volna ki ebből a hangsorból az *izé*.

Mivel a magyar finnugor nyelv, értelemszerűen a rokon nyelvekben is próbáltak hasonlóságokat találni. Az egyik elképzelés szerint az *izé* a finnugor *ut*, *ot*, *atta* tövekre vezethető vissza (Szinnyei, 1911; SzófSz., 1941), amelyek jelentése ‘dolog’, illetve ‘valami’, és a szó végén álló elemet valamiféle képzőnek vagy szónyújtó toldaléknak tartották. A feltételezés szerint az *izé* valaha valódi szó volt ‘valami’ jelentéssel (és egyéb, hasonló jelentésű névmások szemantikai tartalmával). A szó alakjának magyarázata azonban nem volt kielégítő, mint ahogyan az sem, hogy miért éppen az *izé* veszítette el a feltételezett jelentését más névmásokkal szemben.

Prohászka (1957) elfogadta ezt az etimológiát, és igyekezett megmagyarázni a szóvégi *-é* magánhangzót is. Úgy gondolta, hogy az eredeti alak *izei* vagy más nyelvjárási változatban *izej* volt, a szó végén egy kicsinyítő képzővel, szerinte az utolsó két szegmentum egy hosszú *é* magánhangzóra olvadt össze.

Egy másik magyarázat az *izé* és a ‘betegség’, ‘rák’ jelentésű *íz* szó között próbált kapcsolatot kimutatni. Simonyi (1876) a hetési és somogyi *izej* alakot tartotta az eredetibbnek, és az ‘ördög, fene’ jelentésű *iz* szót látta benne, meg egy ehhez járuló ugor alapnyelvi *-j* deminutív képzőt. Többféle alakot is idevont (*eperj*, *kicsi* stb.), ezek azonban mai tudásunk szerint részben tévesek (a *kicsi* az ótörök *kicsiny*-ből rövidült), részben nem kicsinyítő képzős formák (az *eperj* szóvégi *-j*-je egy fgr **-k* denominális névszóképzőből ered). Ami az *-i* kicsinyítő képzőt illeti, az ESz. szerint „az *-i* kicsinyítő képző valószínűleg több formáns (ti. forma) egybeesésének köszönhető. A nyelvész és fonetikus Balassa 1940-ben szintén az *izé* és a ‘betegség’, ‘rák’ jelentésű *íz* szó összefüggéséről írt. Magyarázatot azonban nem adott hozzá.

Egy harmadik megközelítés az etimológia tekintetében Juhász Jenő 1959-es cikke. Azt írja, hogy „Ez az *iz* tehát ‘ez’ jelentésű, az *i* pedig emphatikus nyúlás eredménye, hiszen ingerült állapotban gyakran megnyújtjuk a károm szó [káromkodás] első tagját: »Az örrdög vigye el!« »A ffene egye meg!« »Asszta mindenét neki!« Ugyanígy: »Az íz egyen meg!«”

A modern etimológiai szakirodalom – TESz. (6), EtSz. (7: 633), ÚESzWeb – szerint az *izé* eredete bizonytalan, ismeretlen, avagy finnugor eredetre mutat. A TESz. szerint összetett vagy származékszó, a tő rokon nyelvi párhuzamai *at-*, *ot-*, *ut* alakúak, az *-é* végződés pedig a mutató névmási eredetű *-e/-é* kérdőszóra vagy egy *-é* (< *-ei*, *-ej*) képzőre vezethető vissza, azonban az EWUng. és az ÚESzWeb rámutat az eredetileg hátul képzett kezdő magánhangzó (fgr **a > i > i*) és az *-é* végződés közötti ellentmondásra.

Bár a szótárak a jelentésfejlődést expliciten nem tartalmazzák, az általános szóhelyettesítő jelentésű szavakkal való rokonítás, az azokból való kiindulás azt feltételezi, hogy az etimológiai szótárak logikája szerint a ma használatos kétféle funkció közül a szópótló volt az elsődleges, és abból fejlődött ki a beszédprodukció valamiféle megakadására utaló használat.

Ugyanakkor az *izé*-re vonatkozó feljegyzések kezdettől egyértelműen a megakadást, a szótalálási nehézség áthidalását emelik ki. Az a megállapítás, hogy

az *izé* egyfajta töltelékelem (*transcendens*), ismereteink szerint először Geleji Katona (1645) megfogalmazásában található (lásd munkája 34. pontjában, alant részletezve). Ugyanígy a szótalálási nehézséget emeli ki Gyarmathi (1794, 1799), a Kresznerics-szótár (1831), a Czuczor–Fogarasi-szótár (1863) és Ballagi szótára (1872).

Láttuk, hogy az ismertetett etimológiai magyarázatok egyike sem alkalmas az *izé* etimológiájának egyértelmű felderítésére. Ezért úgy véljük, érdemes új szemszögből vizsgálni a kérdést. Mi történik akkor, ha onnan indulunk, amire a legkorábbi feljegyzések is utalnak, vagyis a megakadás felől? Az áttekintett anyag alapján, a meglévő eredetpróbálkozások, valamint a spontán beszéd folyamatának ismeretében felvázoljuk az *izé* kialakulásának egy lehetséges útját. Noha az elméletünk spekulációnak tűnhet, a folyamatot a kiejtés, a beszédészlelés, a valószínűsített elterjedés tényeinek és a nyelv, illetve a nyelvhasználat működésének figyelembevételével hoztuk létre.

3.2. Egy új hipotézis az *izé* kialakulására

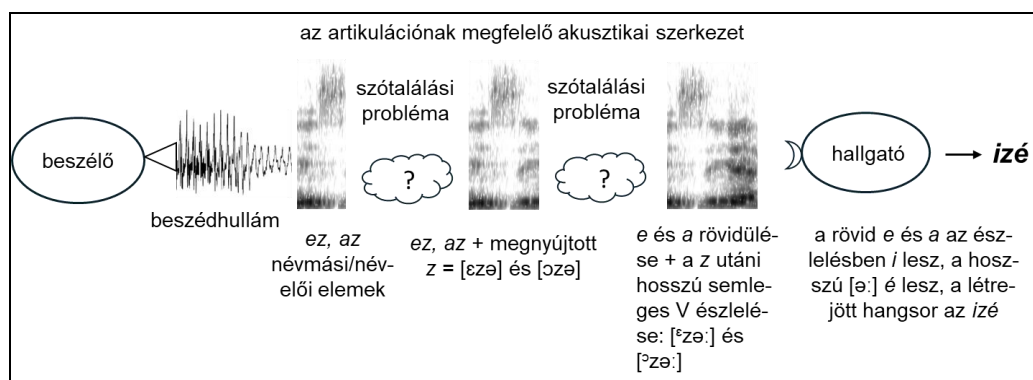
Mi van akkor, ha az *izé* valós eredete valójában nem egy szó kialakulásához kötődik, vagyis elképzelhető-e, hogy soha nem is volt semmilyen jelentése (lexikális szemantikai tartalom értelmében, amint az a valós szavakra jellemző)? Tételezzük fel, hogy a sok-sok évszázaddal korábban élt beszélők ugyanúgy szembesülhettek a spontán közlések létrehozásának számos problémájával, mint a mai beszélők. Valószínűsítsük továbbá azt, hogy kialakult egy hangsor, amellyel bármilyen szót tudtak helyettesíteni a közléseikben, sőt – talán később – arra is alkalmassá vált, hogy általános töltelékszóként többletidőt biztosítson a beszélőnek a beszédtervezési folyamatban.

A hipotézisünk a beszélő jellemző viselkedésén alapszik, ami akkor fordul elő, amikor a spontán közlések során szótalálási nehézségbe ütközik. Tételezzük fel, hogy a beszélő kiejti a mutató névmási (később: határozott névelői szerepű) *az*-t vagy az *ez*-t a kiejtendő szó előtt, azonban hirtelen nem találja a kívánt szót a mentális lexikonában. (Az *az/ez* határozott névelő a mutató névmásból alakult ki a magyar nyelvtörténetben, az *a* alakváltozat kialakulása későbbi.) Mi történik ebben a beszélő számára kellemetlen helyzetben, hogy ti. nem jut eszébe a kiejteni szándékozott szó? A beszélő a mentális lexikonból előhívni kívánt elemre a mutató névmás (később a belőle alakult határozott névelő) használatával mintegy rámutat, miközben keresi a szót (egyúttal aktivizálva a hallgató mentális lexikonját is, akiről feltételezi, hogy szintén ismeri a közlésébe szánt, de még nem kiejtett szót). Eközben a beszélő mintegy akaratlanul megnöveli a névmás/névelő második beszédhangját, a *z* mássalhangzót. A nyújtás mint időtöbbletet biztosító stratégia jól ismert ilyen helyzetekben, napjaink spontán közléseiben is (Gósy & Eklund, 2018). A megnyújtott mássalhangzó időtartama lehetőséget ad a beszélőnek az ejteni kívánt szó további keresésére a mentális lexikonban. A zöngés *z* réshang nyújtásának artikulációs következménye, hogy létrejön egy neutrális, semleges magánhangzó, a *svá* ([ə]), ami egy *ö* magánhangzóra

emlékeztető realizáció. Az eredeti névmások/névelők ennek megfelelően az észlelésben már három-három szegmensből állnak, az [ɔzə], illetve az [ɛzə] hangsorokból.

Mi történhetett a továbbiakban? A beszélők elkezdtek ösztönösen használni a nyújtott mutató névmásokat/névelőket tartalmazó hangsort időnyerési célból, valahányszor nem találták meg a kiejteni kívánt szót a szükséges pillanatban. Az ismételt ejtések odavezettek, hogy rövidült a hangsorkezdő magánhangzó, és meghosszabbodott a zöngés réshang nyúlásával keletkezett utolsó magánhangzó, a semleges [ə]. A kétféle időtartam-változás eredményeképpen létrejött hangsorok így hangozhattak: [ɛzə:], illetve [ɔzə:]. Végezetül a beszédészlelés folyamatában rögzült a hangsor végleges formája. A megrövidült első magánhangzó az *i* benyomását keltette (vö. Gósy, 1989), a mássalhangzót követő hosszú semleges magánhangzó pedig az *é* hangra emlékeztetett, amiben a réses ajakartikulációnak is nagy szerepe lehetett (1. ábra). A mutató névmások/névelők egy adott beszédtervezési helyzetben, a szótalálási probléma hatására átalakultak, fonetikai formájuk módosult, és létrejött a szóra emlékeztető *izé* hangsor.

1. ábra. Az *ez*, az névmási/névelői elem átalakulása az *izé* hangsorrá szótalálási probléma hatására

Az *izé* kialakulásának egyes „fokozatai” egyértelműen alátámaszthatók artikulációs, akusztikai-fonetikai, beszédészlelési és pszicholingvisztikai paraméterekkel. Noha az *izé* jelentés nélküli, funkciója azonban van, és valószínűsíthetjük, hogy meglehetősen gyorsan kezdett terjedni a beszélő közösségekben. Az, hogy a hangsorhoz nem tartozott szemantikai tartalom, nem jelentett gondot a kommunikációban, hiszen a funkciója egyértelmű volt a nyelvhasználók számára. A beszédprodukciós és beszédészlelési hurok, azaz a két folyamat összefüggése, illetve egymásba fonódása tette lehetővé, hogy valódi szavakhoz hasonlóan, a nyelvhasználók tárolják az *izé* akusztikai-fonetikai reprezentációját a mentális lexikonukban a hozzárendelődött funkcióval együtt.

Az *izé* elterjedése a következő tényezők mentén magyarázható: (i) a töltelékszói funkció, amely kiváló stratégia a beszédtervezési nehézség feloldására, (ii) egyszerűen kivitelezhető artikuláció, (iii) bármely szófajt helyettesíthet és (iv) bármilyen toldalékkal ellátható, ha arra szükség van. Ez

utóbbi két tényező elősegítette a hallgató számára annak valószínűsítését, hogy milyen szót kereshetett a beszélő, ami könnyítette a beszédmegértést. A funkció, vagyis az időnyerési stratégia alkalmazása az *izé* kiejtésével nyilvánvalóan hamar kiszélesítette a használati körét. Az egyszerű szóhelyettesítés mellett egyéb beszédtervezési nehézség, diszharmónia esetében is kezdték használni, amikor a beszélőnek többletidőre volt szüksége, és folytatni kívánta a közlését. A stratégia elterjedése és a használat bővülése egymást erősítették.

A fentebb részletezett hipotézisünk találgatásnak (is) tűnhet, azonban meg vagyunk arról győződve, hogy a jelen ismereteink és tudásunk szerint ez a feltételezés látszik a legvalószínűbbnek az *izé* eredetére és kialakulására vonatkozóan. A hipotézisünk realitását további, megkérdőjelezhetetlen tények is erősítik. (i) A hangsor mindhárom beszédhangja része a magyar nyelv fonémaállományának legkésőbb az ómagyar kor vége óta. (ii) Az *izé* első említésekor a magyar nyelv történetében két mutató névmás/határozott névelő volt, amelyek csak a kezdő magánhangzójuk minőségében különböztek, és amelyek kiejtéséhez köthető az *izé* létrejötte. (iii) Mindkét magánhangzó redukálódása ugyanolyan azonosítást eredményez a beszédészlelésben, esetünkben az *i* magánhangzót (Gósy, 1989). A redukálódás könnyen magyarázható azzal, hogy a névelői szerepű névmáson nincs hangsúly, ami kedvez a rövidülésnek. (iv) A kutatási adatok több nyelv esetében is igazolták, hogy a beszélő például a névelőt akkor is kiejti, ha még csak a lemma szintre jutott el a mentális lexikon aktiválásában (Jescheniak & Levelt, 1994). (v) A zöngés réshang (z) nyújtása voltaképpen akaratlan, az idézi elő, hogy a beszélő ezzel is igyekszik magánál tartani a szót, mintegy jelezve a közlés folytatását, miközben igyekszik megtalálni a kiejteni kívánt szót. A spontán beszédben tapasztalható nyújtások stratégiája ugyanígy működik. A beszélő a megelőző kiejtett szót, esetünkben a névmást, később névelőt, megnyújtja, ami számos más, vizsgált nyelvhez hasonlóan, a magyarban is jellemzően a hangsor végén történik, az előfordulások több mint 60%-ában (Gósy & Eklund, 2018). (vi) A társalgás során a hallgató könnyen felismeri az elhangzó három beszédhangból álló hangsor funkcióját, és beszélőként átveszi a stratégiát, vagyis alkalmazza az *izé* hangsort beszédtervezési nehézség esetén.

Megjegyezzük, hogy különböző névmásokat és a 'dolog' jelentésű szavakat gyakran használják a beszélők időnyerő funkcióban más nyelvekben, de azok eredeti jelentése mindig megőrződött (Podlesskaya, 2010). Podlesskaya töltelékszóként felsorolja a magyar *izé*-t is, azt azonban nem részletezi, hogy ennek a hangsornak valójában nincs lexikai-szemantikai jelentése szemben az összes többivel.

Az elmondottak alapján hipotézisünket az *izé* létrejöttére vonatkozóan bizonyítottnak tekintjük, belső nyelvi fejleménynek tartjuk, és az ómagyar korra datálhatjuk.

4. Az *izé* írásbeli előfordulásai

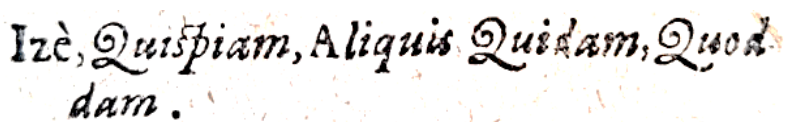
4.1. Az *izé* a szótárakban és a nyelvészeti munkákban

A gyakran használt szavak hangalakja hosszú időn keresztül megőrződik (Pagel et al., 2007). Joggal feltételezhetjük, hogy az *izé* kezdetől a gyakran használt szavak közé tartozott, fonetikai formája nem változott, és a beszélői attitűd, vagyis az időnyerési szükséglet kielégítése révén gyakorlatilag azonnal beépült a hangsorba (ez egyfajta szubjektifikáció, vö. Hamilton et al., 2016).

A szótárak általában az adott beszélőközösség által használt szavakat tartalmazzák. Egy szó megjelenése a szótárban feltételezi, hogy azt széles körben ismerték és használták. Korai szótáraink a magyar szókincset a latinhoz (illetve más nyelvekhez) igazítva rendszerezték. E szótárak ezért nem csak az aktuálisan használt mindennapi szókincs dokumentálását jelentették. Szerkesztőik az iskolai oktatást szem előtt tartva az (antik és egyházi) műveltségi kánon szókincsét is belevették a szótárba, sőt, aktívan törekedtek a nyelvi eszmény kialakítására, a polifunkcionális és intellektualizált irodalmi nyelv megteremtésére (Szathmári, 2007). Ebből kiindulva a jellemzően a szóbeliséghez kötött, beszédtervezési, szótalálási, szóhelyettesítő problémákhoz kapcsolódó elem felvétele a szótárakba arra utal, hogy az *izé* gyakran és hangsúlyosan volt jelen a beszélők kommunikációjában. A szótár a műfaj természetéből adódóan a latin vagy német vagy egyéb nyelven megadott fordítással csak a szóhelyettesítő funkciót képes visszaadni, amikor az *izét* általános vagy határozatlan névmással fordítja. Ugyanakkor a nyelvművelő irodalom (Geleji Katona, 1645) már igen korán regisztrálja a beszédtervezési zavart áthidaló időnyerő funkciókat is, és a későbbi szótárakban is megtaláljuk a töltelékszó funkció leírását.

Az *izé* első említését Szenczi Molnár Albert *Dictionarium Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum* című, 1604-ben megjelent szótárában találjuk. A 2. ábrán látható a szóban forgó címszó: *Izé. quispiam, aliquis, quidam, quoddam* ‘valaki, bárki, egy bizonyos valaki, valami’. (Megjegyzendő, hogy a mai magyar–latin szótárakban az *izé* fordítása már nem névmás, hanem *res* ‘dolog’.)

2. ábra. Az *izé* első említése Szenczi Molnár Albert 1604-es *Dictionarium*ában

Izé, Quispiam, Aliquis, Quidam, Quoddam.

Mintegy 150 évvel később, a Szenczi-szótáron alapuló Pápai Páriz-szótárban, amit Bod Péter némettel egészített ki (Pápai Páriz & Bod: Dict.), az *izé*-re már német értelmezést is találunk: *jemand, etwan, einer*. 1831-ben Kresznerics Ferenc szótára (1831) a 266. oldalon Szenczit ismétli meg. A szerző megemlíti az *izé* szótalálási nehézséget áthidaló funkcióját: „Pótoló szó, midőn valamelly dolognak a' neve nem jut hirtelen eszünkben, és ekkor IZÉvel szoktunk

magunkon segíteni.” Kresznericsnél megjelenik címszóként a képzett ige is: *izél*, *izéli*, példamondattal: *Mit izélsz annyit, Jól meg izélték 's a' t.*

A magyar–német szótárak (Kresznerics, 1831; Anon. szerző, 1838; Fogarasi, 1860) és Loos József magyar–német–tót (ma: szlovák) szótára (1869–1871) az *izé*, *izél* szó német megfelelőit így adják meg: *das Ding, irgend, etwas, ein gewisser, machen, tun*. Az egynyelvű Czuczor–Fogarasi-szótár noha ad értelmezést is ('valaki, valami'), alapvetően a spontán beszéd során tapasztalható szótalálási nehézségeket emeli ki, és ezeket stigmatizálja. A feltehetően a szerzők alkotta, itt-ott mesterkelt példamondatok azt kívánják bemutatni, hogy az *izé* többféle szófajként is viselkedhet: „Pótoló szó, s határozatlan értelmű, melylyel élünk, midőn valamely dolog neve hirtelen nem jut eszünkbe, s am. *valaki, valami. Hát az izét elhoztad-e? Tegnap izével találkoztam. Mondd meg izének, hogy. Alakúl belőle melléknév is: izés. Ezen ember egy időtől fogva olyan izés. Továbbá határozó: izésen. Olyan izésen áll a kalapja. Végre ige: izél. Ugyan ne izélj már nó. Mit izélsz? Izéné megizélte az izéjék gyerekét.* Ily beszédmód a tunya gondolkodás jele, s mind írásban, mind mivelt beszédben kerülendő. Helye legfőlebb tréfás népjellemzésben lehet” (CzF. 3:162).

Ballagi az 1872-es *A magyar nyelv teljes szótárában* mind főnévként (*izé*), mind igeként (*izél*) feltünteti a szót. Ő is szótalálási nehézségekhez köti: „az a bizonyos dolog, v. személy, melyről, v. illetőleg kiről szó van, de melynek, v. kinek neve nem jut eszünkbe” (1872: 635). Példáiban főnévi, igei, melléknévi, igenévi, határozószói szerepben is szerepel: *nem láttad izét, a bátyádat?; mondd meg izének, hogy jőjön el délután* stb. A szótárban először találjuk meg az *izél* 'növel nemileg közösül' értelmezését, itt egyértelműen a trágár szó helyettesítéséről van szó. Érdekesség, hogy mind Ballaginál (1872: 85), mind a Czuczor–Fogarasi-szótárban (CzF. 1: 520) megtalálható az *izél*, mint az erdélyi *békálkodik* címszó értelmezése 'oktalanul kötekedik', 'izél'.

A szótárak mellett értékes, bár mozaikos forrást jelentenek a grammatikák és a nyelvművelő munkák is. A legkorábbi említés egy 17. századi nyelvművelő-nyelvhelyességi munkában, Geleji Katona István 1645-ös *Magyar Grammatikatska* című művében található. Szerinte az *izé* töltelékszó, amely beszéd során előálló megakadást, pontosabban szótalálási nehézséget jelez. A nyelvművelő írás az *izé* használatát a nyelvi hibák között említi. „XXXIV. „*Izé* mint egy transcendens a mi nyelvünkben: mert akármit, ha hamar eszében nem jut, a magyar mind *izének* mond: *Amar, izé, így szollván; vagy. izét; s' a' tselekedetet megént izélfnek: Mit izélsz?* ugymond. Olyan a' dolog-is,

3. ábra. Az *izé* töltelékszó funkciójának első említése Geleji Katona Istvánnál 1645-ben

XXXIV. *Izé* mint egy transcendens a mi nyelvünkben; mert akármit, ha hamar eszében nem jut, a Magyar mind *izének* mond: *Amar, izé, így szollván; vagy. izét; s' a' tselekedetet megént izélfnek: Mit izélsz?* ugymond. Olyan a' dolog-is,

Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy az idézet végén van egy lényeges mondat. Geleji a *dolog* szót adja meg az *izé* szinonimájaként: *Ollyan a' dolog-is*. Ez az értelmezés azonban csak később jelenik meg a szótárakban (das Ding, mai latinszótárak: res). Szenczinél és a Pápai Páriz-szótárban csak a határozatlan névmások találhatók értelmezésként latinul és németül is, mint *jemand*, *aliquis quoddam*, *etwan* stb.

150 évvel később, Gyarmathi Sámuelnél találjuk meg az *izé*-t az *Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester* című 1794-es grammatikájában. Gyarmathi világosan leírja az *izé* többféle szerepét is: időnyerést a szótalálási nehézség feloldására, illetve a szóhelyettesítést, amikor a beszélő nem tud vagy nem akar valamit pontosan kifejezni: „Ezzel a' szóval a' beszéd minden részei helyett lehet élni ... Mikor ezt a' szót *izé* mondjuk, még a'kor az a' dolog a' mellyről akarunk szólni, vagy egészen nem jutott eszünkbe, hanem csak a képzelődésünkben vagyunk, vagy pedig nem tudjuk vagy éppen nem-is akarjuk világosan ki-fejezni” (Gyarmathi, 1794: 211). Számos példát, rövid társalgásrészletet is hoz: *Ne izélj!; Láttam az izéjét.; Apád izékor jött haza*. Hangsúlyozza továbbá, hogy az *izé* bármilyen szófajt helyettesíthet, ami semmilyen más nyelvben nem található jelenség. Ugyanez a szerző a magyar nyelvet más finnugor nyelvekkel összevető munkájában, az 1799-es *Affinitas*ban megismétli ezeket az állításait, és a lapp [ma: számi] *ata* névmással állítja párhuzamba az *izét*. Gyarmathi így fogalmaz az *Affinitas* 51. oldalán: „lapp *ata*. at. magyar *Izé* lapp *Atet*. magyar *Izélni*. ... ehhez hasonló egy európai nyelvben sincs. Amit a németek az ő *das Ding*-ükkel igyekeznek kifejezni, az a látszat szerint ezt valamennyire megközelíti. De a lappok *ata*-ja és a magyarok *izéje* a melléknév, a főnév, az ige, a melléknévi igenév, a határozószó feladatkörében is szerepet vállal. Lássunk példákat! *Hallod-é, Izé! Gyere bé!* Itt a beszélő Pétert, Jánost stb. akarja megnevezni, de az illető neve nem jut eszébe stb.” (1799: 51).

A következő megjegyzés a 19. század közepéről való, Brassai Sámuel 1864-es nyelvészeti munkájából, és számunkra azért érdekes, mert világosan leszögezi, hogy az *izé* használata az élőbeszédekre korlátozódik: „...van a magyar élő beszédben egy szó, mely minden névnek képviselő synonymája: 'izélés' ennek egy származéka: 'izél', mely hasonlóképpen minden kitelhető ige helyett szolgál” (1864: 211).

Vele egy időben Budenz ismét idegen nyelvi párhuzamokat keresett. Egyik írásában a csuvas *hajghi* névmás magyarázatával foglalkozik. Ezt a szót Reguly Antal korábban úgy fordította, hogy „azonos (sic) azon dolog, melyről beszéltünk, de melyet nem akarok nevezni”. Budenz (1862: 268) szerint e csuvas névmás használata a magyar *izé* használatához hasonlatos: „beszéld el, mit *izékor* láttunk (hiszen tudod mikor), meg: addsa ide az *izét* (hiszen tudod mit)”.

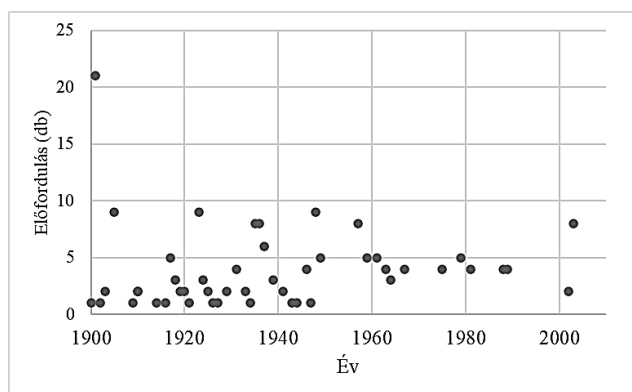
4.2. Az *izé* az írott szövegekben

Noha használatát, mint láttuk, már a 17. század elején regisztrálták, az *izé* egészen a 18. század végéig feltűnően hiányzik a ránk maradt szövegekből. Hiányát az magyarázhatja, hogy a fentebb felsorolt szótárak, grammatikák, nyelvművelő munkák tanúsága szerint mindig is a szóbeliséghez, ezen belül a spontán beszédhez kötődött, ráadásul kezdettől stigmatizált volt. Véleményünk szerint ez a korai stigmatizáltság voltaképpen a beszélőt érintette. Nem az *izé* hangsort kifogásolták tehát, hanem azt a helyzetet, hogy a beszélő nem találta meg a megfelelő szót, amit ki akart ejteni, vagy nem tudta megakadás nélkül folytatni a gondolatot. A beszédtervezési diszharmóniát a beszélő hibájául rótták fel. Az *izé* stigmatizáltsága tehát nem a hangsorból vagy a funkcióból következett, hanem magát a diszharmónia jelenségét tekintették egyfajta retorikai „hibának”.

A beszélt nyelvi szövegek írott lejegyzése során az írnokok, deákok nyilván nem rögzítették a megakadás feloldására használt töltelékszót, a levelek, egyéb szövegek fogalmazása közben pedig nem volt szükség rá, lévén elég idő állt rendelkezésre a szövegtervezésre, szótalálásra. Az *izé* felbukkanása ezért az élő beszédet szándékosan utánzó szövegekben várható.

Az ómagyar korból igen kevés, elsősorban vallásos tárgyú és műfajú szövegemlékünk maradt fenn az Ómagyar korpuszban, és ezekben – a fentiek miatt – értelemszerűen nem várható egy ilyen elem megjelenése. Az élő nyelvhasználatához és a szóbeliséghez közelebb álló, ómagyar és főként középmagyar kori szövegeket tartalmazó Történeti Magánéleti Korpuszban sem találjuk meg, holott a boszorkányperek tanúvallomásaiban elképzelhető lett volna a megjelenése. Hasonlóképpen hiányzik a Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszból, holott a drámák szövegében szintén valószínűsíthető lett volna. Előfordul viszont Czeglédi István református lelkész 1669-es, Sámbar Mátyás jezsuitával hitvitázó könyvében (1669: 219), ahol élő nyelvhasználatot, elképzelt párbeszédet imitál a szerző. Ellenfele érveit gúnyosan minősítve ezt mondja. „Tudva kel már Sámbart bölcs tudományáért (*izé!*) tartani.” Az *izé* itt egy trágár szót hivatott pótolni.

Az *izé* az újmagyar kortól jelenik meg nagyobb számban a szövegekben, főként a népszínművekben és népies elbeszélésekben, amelyekben – ahogy Czuczorék rámutattak – a „tréfás népjellemzés” eszközeként használták, vagyis a nehezen fogalmazó, iskolázatlan szereplők spontán beszédének utánzására. Az *izé* újmagyar és újabb magyar kori előfordulásait a Magyar Történeti Szövegtár 1772 és 2000 közötti, különféle műfajú és terjedelmű nyomtatott szövegein vizsgáltuk, amelyek reprezentatív áttekintést adnak a kor irodalmi, köznyelvi és tudományos nyelvhasználatáról. Az 1770 és 1950 közötti időszakot vizsgálva az *izé* 248-szor fordul elő, először 1786-ból adatolható. A gyakorisági eloszlása változó, évente 1-2 alkalommal található meg (4. ábra). (Az adatokat torzíthatja a szerzők egyéni szóhasználat is, például ugyanazon szerző 1889 és 1901 közötti szövegeiben 21 alkalommal használta az *izé* szót.)

4. ábra. Az *izé* előfordulása az 1900-as évektől 2003-ig (a Magyar Történeti Szövegtár alapján)

Példák a Magyar Történeti Szövegtárból: *aki itt izén is lakott sok ideig, hun csak no, ejnye no, bizon nem jut eszembe, ej pedig nyelvem hegyén van, a patvar üsse meg* (1836); *Izé, mit is akartam mondani?* (1889–1901); *A szegény leány házát – követem alásan – izével egészen környös körül hordta*. Az elkerült szó feltehetőleg a *gané* vagy a *szar* szó lehetett.

A magyar nyelvjárástanhoz közlő szöveget Vass József 1864-ben. Itt fordul elő az *izé* a következő kontextusban: „... Ki is mondá a minap rólad? – *izé* fogá mondani – no, kivillant a fejemből, hogy te ojan kényeske vagy...”. Értelmezésünk szerint a tulajdonnév nem jut a beszélő eszébe, ezért használja az *izé* szót, erre utal a folytatásban, hogy „kivillant a fejemből”, vélhetőleg a név (1864: 18).

A különböző műfajú fordításokban is megjelenik az *izé*, az eredeti magyar művekhez hasonlóan a szereplők vagy a helyzet jellemzésének céljával. Egy török népszínmű fordításában Kunos Ignác (1887) azért használja az *izé* szót, hogy érzékeltesse a szereplő zavarát, aki túl bizalmasnak érzi, amit kérdez: *kérdeznéd tán tőlük hogy izé ura van-e*. Kétszer fordul elő az *izé* egy 75 esztendőös nyugat-magyarországi parasztember 1903-ban elhangzott elbeszélésének lejegyzésében (Varga, 1908). Az egyik ebben a mondatban: *Od vótam eh hétig ebbe a izébe, onnan lékisérteg bennünket Világosra, mast osztán gyalogok marattunk, lú neküm marattunk*. Ebben a közlésben a beszélő nem tudja felidézni a hely nevét, ahol volt. A másik előfordulás is szótlalási problémára utal: *hát mink ott töprenkettünk a magunk izejibü* (talán az *eszéből* szót helyettesíthette). Egy 1983-as nyelvjárási szövegrészletet közölnek a *Magyar Nyelvőr* lapjain (K. Fábián, 1986: 316), amely több *izé*-t is tartalmaz, például *Hát osztá akkor ez izéba vöt, negyvenháromba* (1986: 318). Az irodalomban további példa Rejtő Jenő egyik regénye (*A Láthatatlan Légió*), amiben az *izé* használatával jellemzi a főhős verbális esetlenségét és furcsa személyiségét (ezt a regényt kizárólag azért emeltük ki, mert az *izé* rendkívül gyakran hangzik el a főhős beszédében, és reprezentálja az *izé* ejtésének többféle okát).

Az írott nyelv adataira érdemes kitekinteni. A Hungarian Web 2023 (huTenTen23, letöltve 2023 novemberében) lekérdezésének eredménye szerint –

4 320 782 243 szó alapján – az *izé* összesen 41 440 előfordulást mutat, ami azt jelenti, hogy egymillió szóban közel 10 db található. A toldalékoltak aránya az összes *izé*-előfordulás tekintetében mintegy 4 db. Noha a teljes számennyiséghez képest ez elenyészőnek tűnhet, a negyvenezerenél is több előfordulás mégis egyértelműen aktív használatra utal.

Elemzésünk következő szakaszában két spontánbeszéd-adatbázisban kerestük az *izé* előfordulásait, és vizsgáltuk a funkcióit.

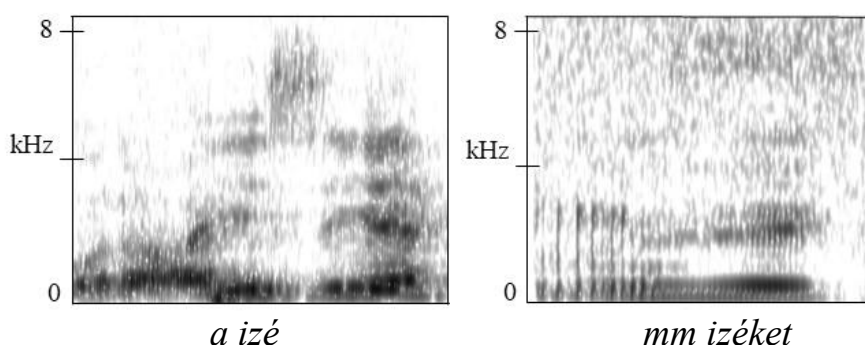
5. Az *izé* szóbeli előfordulásai

5.1. Az *izé* a Hegedűs Archívumban

Az 1940-es, 1950-es évekből származik az első olyan beszédatbázis, amely nagy mennyiségű, különböző műfajú hangzó magyar szöveget tartalmaz (Gósy et al., 2011). A kiváló nyelvész és fonetikus, Hegedűs Lajos nevéhez fűződik a nyelvjárási beszéd rögzítésének megkezdése mintegy 85 évvel ezelőtt. Célja az volt, hogy különféle stílusú beszédanyagokat (spontán szövegek, például lakodalom, disznóölés elmesélése, mesék, betyárhistóriák, katonatörténetek, verbuválás, tréfák, gyermekcsíny, búcsú stb.) rögzítsen az ország különböző pontjain. A gyűjtések Magyarország területének számos megyéjében, valamint határon túli helyeken történtek. A teljes anyag több mint 1700 felvételtől áll. Összesen 50 órát meghaladó hanganyagot rögzítettek, a 600 adatközlő többsége idősebb volt 40 évesnél.

Ez az adatbázis lehetőséget ad az *izé* előfordulásainak vizsgálatára. Összesen 36 beszélő (20 nő és 16 férfi) beszédanyagát (mintegy 4,3 óra) elemeztük nyolc különböző felvételi pontról. Az 5. ábra két hangszíneképet mutat, amelyek az *izé* ejtéséről készültek (a toldalékolt *izé* spektrogramján látható zajnyalábok a felvételi körülmények következményei). A két – hangszíneképekkel is illusztrált – példában a szótalálási nehézséget az *izé* használatán túl a névelő nyújtása, illetve a megelőző *mm* kitöltött szünet is előjelzi.

5. ábra. Az *izé* hangszíneképei két női beszélő ejtésében (a vízszintes tengely az időt mutatja). A bal oldali képen az *izét* nyújtott *a* névelő, a jobb oldali képen az *izéket* hangsort pedig egy nazális mormogás előzi meg

A 36 beszélő közül 16-an produkálták a keresett hangsort todalékos vagy anélküli formában (20 beszélőnél egyáltalán nem fordult elő). A narratíváik összesen 19 előfordulást tartalmaztak, adatközlőnként 1-2 ejtést, óránként mintegy 4,4 *izé* hangzott el. A közvetlen funkciót tekintve 14 előfordulás (73,7%) szótalálási nehézségre utalt, 5 pedig (26,3%) gondolati szintű beszédtervezési diszharmónia esetén biztosított többletidőt a beszélőnek. A szófajok tekintetében, az *izé* 10 esetben főnevet (71,4%), 3 esetben (21,5%) igét és egy esetben (7,1%) számnevet „helyettesített”. A szótalálási nehézség kialakulásakor egy kivétellel valamennyi *izé* todalékos formát tartalmazott, például *a mi izénk vőfélyünk kérte ki; olyan kis izével szoktuk megírni olyan kis faggyúval; ha nagyon rossz a tőke akkor csak sárszemre izéljük metsszük*. A gondolati beszédtervezési nehézséget jelzi a következő példa: *hát izé mi mi volt annak a baja, aztán izé /szünet/ mink meg odamentünk*.

5.2. Az *izé* a BEA-adatbázisban

Ennek az adatbázisnak a fejlesztése 2007-ben indult az MTA Nyelvtudományi Intézetében azzal a céllal, hogy jó minőségű hangfelvételeket rögzítsenek különféle, de elsősorban fonetikai elemzések végzésére (Gósy & Gyarmathy, 2017). A BEA különböző típusú spontán beszédanyagokat, mondatismétléseket és felolvasásokat tartalmaz, a hanganyagok közel 370 órát tesznek ki. A több mint 450 (anonimizált) adatközlő egynyelvű, köznyelvet beszélő budapesti nő és férfi, átlagéletkoruk 36,8 év (18 évestől 90 évesig).

Ebből az adatbázisból véletlenszerűen választottuk ki 50 beszélő (27 nő és 23 férfi) spontánbeszéd-anyagát a 2009-es és 2010-es felvételekből. A Hegedűs Archivum rögzítése óta tehát mintegy 60 év telt el. A BEA-adatbázisból kiválasztott beszélők életkora 20 év és 75 év között szórta (az átlag 53 év). A vizsgált beszédanyag időtartama 30,1 óra, a szószáma 277 374, egy adatközlő átlagosan mintegy 36 percet beszélt, és átlagosan közel 5540 szót ejtett ki.

Elemeztük az *izé* előfordulását és a beszédtervezési diszharmóniára utaló funkcióját. Az 50 felvétel közül 15-ben nem fordult elő a keresett hangsor, 35 beszédanyagban pedig az előfordulás különböző gyakoriságú volt. A beszélőkre jellemzően 1-3 *izé*-ejtés volt található, néhány adatközlő produkált több előfordulást, egy adatközlőnél pedig 58-szor jelent meg. Összesen 162 *izét* azonosítottunk. Az időtartamra vetítve, a keresett hangsor 11,1 percenként fordult elő (5,4 előfordulás óránként); a szószámot tekintve pedig 1712 szavanként ejtettek egy *izé*-t (beszélőre átlagolva ez azt jelenti, hogy mintegy 154 szóból 4,6 volt az *izé*). Gyarmathy ugyancsak a BEA-adatbázis felhasználásával, 35 beszélőnél 141 *izé*-t talált, (2016), ezeket a funkcióik tekintetében és akusztikai-fonetikai szempontból is vizsgálta.

Az anyagunkban talált 162 előfordulást négy fő kategóriába soroltuk, kategorizálásunk kissé eltért az *izé*-vel foglalkozó korábbi két tanulmányétól (vö. Fabulya, 2007; Gyarmathy, 2016). Az általunk kialakított négy fő kategória a következő (példákkal): (i) szótalálási nehézség (pl. *ott kuporgott egy ilyen kis izé*

sánta kiscica), (ii) diszharmónia, amelyet a gondolatnak vagy a megfelelő nyelvi formának a megtalálása okoz (pl. *az a konzi utolsó éve lesz tehát izé akkor ugye az a leghajtósabb év*), (iii) az *izé* tudatos, szándékos használata, amikor nem beszédtervezési nehézség miatt jelenik meg (*tudod, ez egy nagy izé*), valamint (iv) nem egyértelműen kategorizálható előfordulás (pl. *emlékszem nagyszüleimnek olyan volt és de tök nagy volt a csomagtartója /szünet/ így föl lehetett izé és akkor minden belefért*). Vagy a jármű megnevezésére szolgáló lexéma okozott a beszélőnek problémát, vagy a csomagtartó jellemzésére megfogalmazandó gondolat. Az *izé* a kimondandó lemmához tartozó toldalékot is felvette a következő példákban: *így böködté a izének a vakondnak a fejét, szerintem egy izéből vadházasságból ne szülessen gyermek, itt is az van hogy izéenként változik tehát így munkahelyenként változó, jaj most izélsz alszol*.

Anyagunkban 98 előfordulás (60,5%) a szótalálási nehézség kategóriába volt sorolható, 51 példa (31,5%) adódott a gondolati/grammatikai diszharmónia eseteire, 4 adatot (2,5%) találtunk az *izé* szándékos, tehát nem diszharmóniára utaló ejtésére és 9-et (5,5%) a nem egyértelműen kategorizálható előfordulásokra.

Elemzéseink alapján a négy fő kategórián belül további alkategóriák is megkülönböztethetők voltak. A szótalálási nehézség a felszínen homogén kategóriának látszik, az adatok azonban összetettebb képet mutatnak. Szótalálási nehézség áll elő (i) amikor a beszélő nem képes kimondani a kívánt szót, eljut a lemma szintre, de a lexéma előhívásához időre van szüksége (*az eszkimók kunyhójában van izé hidegebb ennél, gyorsan ülj az izé az internet elé, milyen jó az izéje a dolgozata, és akkor lefulladt és ott izé dudáltak meg mutogattak, nem akadt ki az izé a mutató /ti. a sebességmérőé/*), (ii) amikor a beszélő valójában nem is tudja, hogy milyen szót kívánna aktiválni, az is lehetséges, hogy a megfelelő szó nem is tagja a mentális lexikonának (*itt van hogy amit lehet még azt is gyorsan elizéljük /ti. feléljük az energiaforrást/, látsz ilyen embereket akik az izé hogy így az üres fejű búza akinek nincsen sok búra a fejébe, egy ilyen hosszú ház tudjátok egy ilyen izé és akkor több rész van benne, a honvédség a honvédségi izé /a tábor szót kereste, de nem találta/, én hibátlanra csináltam meg a KRESZ izét mindent /a keresett szó lehetett pl. tesztet/, nyilván hát nem ilyen vas izékkal mert a kocsit előbb-utóbb gallyra vágja /?/*), továbbá (iii) amikor versengő helyzet jön létre, a beszélő nem tud hirtelen választani az aktiválható lexémák közül (pl. *az a kicsinek az izéje /szünet/ autója ööö ajándéka, ha egy pohár bor után hogyha valaki izé annyi az al véralkoholfoka vagy alkoholszintje*).

A szótalálási nehézség esetén ejtett *izé*, illetve toldalékolt formái az esetek jelentős részében megfelelő időt biztosítanak a mentális lexikonban történő keresésre és a sikeres találatra. Nemegyszer azonban ez az idő mégsem elegendő, a beszélő nem tudja kiejteni a szükséges szót, ekkor változtat a stratégián. Vagy kimondja a következő szót/szavakat és közbeszúrja a kívánt lexémát (*amikor lépcsőházajtót nyitom ki hogy izé hogy gyakorolsz, voltak olyan izék olyan beugrók, az őserdőbe se szülnek orvossal a izék se szülnek orvossal a régi emberek, hát te egy izé vagy /szünet/ állampolgár vagy, annyira macerás mindig*

így nyári izéket megszerv nyaralásokat megszervezni), vagy újrafogalmazza a közlést. Ez utóbbi történhet egy másik, hasonló jelentésű szó aktiválásával és kiejtésével (pl. *bemész a Csillagpark című /szünet/ izé üzletház vagy nem tudom mi ez ilyen plázaserű, és a túlsó végénél ilyen jó magas ööö meredek izé ilyen dombszerű volt*), avagy a közlés átformázásával (pl. *hát rendesen izé am am amit kért azt megadtuk, hát az egész nap abba a büdös izé fujj, az valami szörnyű*). Egy érdekes példa állt elő, amikor a beszélő a kívánt szó megtalálásával küzdött, de az időnyerő *izé* a megelőző szó toldalékát felvette, mintegy toldalék-perszeveráció történt: *én nem iszom és vezetek a friss jogsival /szünet/ izével /szünet/ jeges úton* (a szándékolt közlés: *én nem iszom és vezetek a friss jogsival jeges úton* volt, az *izé* tehát vagy „*izé-s úton*” vagy „*jeges izé-n*” formában kellett volna, hogy megjelenjen attól függően, hogy melyik szó előhívása okozta a beszélőnek a nehézséget).

A gondolati vagy nyelvi megformálás problémája azt jelenti, hogy a beszélőnek a gondolat kiválasztásával vagy a megfelelő grammatikai formába öntésével állt elő nehézsége. A *meg van egy ilyen izé hogy ööö legyen otthonszülés* példában a beszélő tudja, hogy mi a gondolata, amit közölni akar, de a pontos nyelvi megformáláshoz időre van szüksége, ezért ejti az *izé*-t először, majd e példában hangos szünet is megelőzi a folytatást. Hasonlóképpen, a *hát izé hogy hogy van-e önnek tartós párkapcsolata* példa is a nyelvi megfogalmazás bizonytalanságára utal, vélhetően a téma bizalmas jellege miatt. Az *éjfél előtt jutott eszembe hogy izé elfelejtettem megcsinálni a feladatot* példában feltehetően a gondolat megfogalmazása miatt volt szüksége a beszélőnek többletidőre. Valószínűsíthetően szintén a gondolat kiválasztása eredményezhette az *izé* megjelenését ebben a példában: *nézzétek meg mondjuk a békává ellenőröket azok is izé hogyha véletlenül mondjuk nincsen ráírva a bérletemre az igazolványszámom*. Annak elkülönítése, hogy gondolatszintű vagy grammatikai szintű-e a diszharmónia, nem mindig egyértelmű. A hosszabb közlésrészlet elemzése (a tartalom, a szóhasználat, a grammatikai megformáltság, a megakadásjelenségek, a szünetezés és egyéb jelenségek révén) azonban lehetővé teszi a döntést.

Az *izé* szándékos használata is több okra vezethető vissza, egy szó kiejtésének a tudatos elkerülése, avagy egyfajta rövidítés, mikor a beszélő úgy véli, hogy a beszédpartner az elhangzottak alapján megérti a közlést dacára a „fel nem oldott” *izé* megjelenésének. A *nem akarom minősíteni, de ez egy izé* és a *mert ő hogy kiabált meg hogy milyen izé hogy tehát még ő ő volt negatív* példákban a beszélők trágár, avagy nem szalonképes szavakat kerültek ki az *izé* használatával. A *merthogy merthogy ő tévés meg izé /beszélőváltás következett/* és a *minden nő nagyon szép azokba az izé ruhákba* példákban a beszélők feltételezték, hogy a beszélgetés korábbi részének tartalma alapján a beszélgetőtárs tudja, hogy mi lehet az *izé* „jelentése”, mire utal vele a beszélő (az *izé* egyfajta anaforikus szerepben). Ezek az előfordulások bizonyos kommunikációs konszenzust

feltételeznek a beszédpartnerek között, hiszen a konkrét szavak hiányában is egyértelmű a közlés tartalma.

A rögzített szövegek alapján előfordul, hogy nem egyértelmű, hogy a beszélőnek milyen jellegű diszharmonia okozta a problémát, vagyis az *izé* ejtése szótalálási nehézségre, avagy más beszédtervezési gondra utal. Ilyenek a következő közlések: *jó hát akkor nem mehet tovább és hogy izé rendőrt fognak hívni*. Kérdés, hogy a *rendőr* szó előhívásához, avagy a gondolat kiválasztásának eldöntéséhez kellett a többletidő. A *szerintem izé kínozták az állatokat* példában nyilvánvalónak látszik, hogy a beszélő a *kínoz* szót kereste, ugyanakkor az is lehetséges, hogy a soron következő gondolat megfogalmazásának stilisztikai szempontjai akasztották meg.

6. Következtetések

Az *izé* paradoxona az, hogy noha egy lexikai jelentés nélküli „szó”, a beszélők mégis megértik, felismerik a funkcióját és használják, gyakorlatilag már gyermekkortól. Az *izé* úgy viselkedik, mint egy nyelvi kaméleon (vagy inkább jolly joker), amely bármilyen beszédtervezési diszharmonia esetén gyorsan aktiválható, és rendszerint elegendő időt biztosít a beszélőnek, hogy túljusson a nehézségen. Funkciói kategorizálhatók, ezek eltérő mértékben fordulnak elő a nyelvhasználatban. Bármilyen szófaj helyett állhat, és hordozhatja a megfelelő toldalékot, toldalékokat, ennél fogva egyedülálló jelenség az elemzett nyelvek tekintetében. Némiképpen hasonló a *zera* a baszkban, ugyancsak toldalékolható, azonban jelentős különbség, hogy a *zera* valódi szó, önálló jelentéssel bír (Urizar & Samuel, 2014). Megmagyaráztuk, hogy az *izé* miért nem szó, amikor a spontán beszéd diszharmonias jelenségeinek feloldására használják. Az *izé*-hez azonban kapcsolódhat egyrészt pragmatikai jelentés, másrészt lexikális tartalom (főként főnévi és igei funkcióban): ’nemi szerv’, illetve ’szexuális együttlét’. Egyes kontextusokban a ’vacakol’, ’időt húz’ (*Mit izélsz már annyit!*) jelentésben is használatos. Ezekben az esetekben az *izé* valóságos szó. Előfordulásuk a mindennapi, főként informális beszélgetésekhez köthető (formális narratívákban nem vagy csak nagyon ritkán jelennek meg).

Az *izé* eredete tisztázatlan, a szótárakban többféle elképzelés is fellelhető, amelyeknek azonban egyike sem meggyőző. A jelen tanulmány kísérletet tesz egy teljesen új elméletre az *izé* kialakulásával kapcsolatban, amelyben a nyelvhasználatból, funkcionális elemzésekből indul ki, tekintetbe veszi az artikulációs és beszédpercepciók működéseket, és ilyen módon igyekszik megmagyarázni a fonetikai forma átalakulásait a határozott névelői szerepet kapott névmásoktól a korán leírt és szótározott három beszédhangból álló formáig (1. ábra).

Az *izé* első előfordulása 1604-re datálódik, Szenczi Molnár Albert szótárában található. Az a tény, hogy a szótár tartalmazza, egyértelműen arra utal, hogy a használata már akkorra elterjedt lehetett. A történeti adatok megerősítik, hogy az

izé az elkövetkező évszázadokban aktív tagja volt a nyelvhasználatnak, életkortól, nemtől, műfajtól és nyelvjárástól függetlenül alkalmazták.

Mit mutatnak az adatbázisok a későbbi előfordulásokról? A Hegedűs Archívum és a BEA – amelyek rögzítése között mintegy hatvan év telt el – beszédfelvételeinek elemzése azt sugallja, hogy az *izé* használata kissé növekedhetett a 21. század elején, bár a szakszerű összehasonlítás, számos módszertani okból, nem elvégezhető (a BEA adatbázis felvételi körülményei értelemszerűen befolyásolták a valós nyelvhasználatot, azaz a stigmatizáltságból fakadó tudatos kerülést). Még kevésbé jelenthető ki, hogy a kapott adatok a magyar beszélőközösségekre általánosan jellemzők.

Mi valószínűsíthető tehát az *izé* jelen használatának alakulásáról? Annyi a mindennapi tapasztalat alapján is megállapítható, hogy jóval ritkábban fordul elő, mint akár a kitöltött szünetek (hezitálás), akár a töltelékszók (Libárdi & Gósy, 2020). A használatával kapcsolatban azonban a negatívumok mellett számos pozitívum is felsorakoztatható. Stigmatizációhoz vezet, hogy a két szótagból álló *izé* ejtése meglehetősen feltűnő a verbális kommunikációban, és azonnal informálja a beszélgetőpartnert/partnereket a beszélő tervezési és/vagy kivitelezési problémájáról. Ez nyilvánvalóan zavar(hat)ja a beszélőt. Kevésbé szembevető időnyerő stratégiák is vannak, mint a hezitálás, a valós szavak töltelékszói alkalmazásai, például *hát, tehát, így*, az ismétlések vagy a nyújtások. Ebben a sokféleségben az ismétlődő *izé*-k kirívóak. Tudjuk, hogy az *izé*-nek mind a főnévi, mind az igei formájához társult bizonyos pejoratív, de legalábbis kerülendő jelentéstartalom (a 'nemi szerv', illetve 'szexuális együttlét' értelmezés már a Ballagi-szótárban, illetve Gyarmathinál is szerepel). Ezek a jelentések aktiválód(hat)nak a beszélgetés során, függetlenül attól, hogy a beszélő nem ilyen szemantikai tartalommal ejtette ki az *izé*-t. Használatának kerülésére figyelmeztetik a tanulókat az iskolában.

Ezek után talán meglepő, de az *izé*-nek vannak pozitív tulajdonságai is. Míg a hasonló funkciójú töltelékszókra jellemző a rövidítés a spontán közlésekben, például *szóval – szal, tehát – tát, akkor – akkó*, addig az *izé* évszázadok óta stabilan tartja a három beszédhangot és a két szótagból álló struktúrát. Az időtartamai utalnak a használati funkcióra; szótalálási nehézség esetén az átlagos időtartam 260 ms-nak, a gondolkodási diszharmónia esetén ejtett *izé* átlagos ideje pedig 296 ms-nak adódott (Gyarmathy, 2016). Az *izé* az egyetlen olyan eszköz, amely azonosan működik mind a beszélőben, mind a hallgatóban (ez nem feltétlenül mondható el más időnyerő stratégiáról), és ezáltal funkcionálisan igen jól teljesíti az alkalmazási feladatokat. A szófaji alkalmazkodása és a toldalékolási lehetősége elősegítik a hallgató számára a kiejteni szándékozott lemmát. Mindez pedig nagy kommunikációs előny. A tagadhatatlan pozitívumok a stabilitás és a folyamatos jelenlét zálogait jelenthetik.

Bár egyetértünk az *izé* használatának felsorolt negatívumaival és az ezekből következő stigmatizációval, az mégiscsak tény, hogy a nyelvünkben létezik ez a különleges nyelvi elem, amely oly hosszú időn át ellenállt a törlődésnek, az

emberi felejtésnek. Ez pedig egyértelműen alátámasztja azt, hogy a beszélőknek olykor-olykor szükségük van rá napjainkban is. Egyelőre legalábbis nem tűntethető el a nyelvhasználatból.

Úgy véljük, hogy az *izé* még sok-sok évtizedig lesz tagja a magyar anyanyelvűek mentális lexikonának és része a kollokvialis, kevésbé formalizált, bizalmasabb beszédhelyzeteknek, őrizve ezzel egy – talán nem túlzottan jól hangzó és stigmatizált – speciális „töltelékszót”, de amely egészen sajátos lehetőséget nyújt a beszédtervezési diszharmóniák feloldására (nincs jelentése, könnyen ejthető, morfológiailag bármihez illeszthető), és éppen ezek miatt egyedülálló a világ e tekintetben eddig elemzett valamennyi nyelvéhez képest.

Talán túlzás, de egyfajta hungarikum.

Irodalom

- Anon. szerző (1838). *Magyar és német zsebszótár*. Buda: A Magyar Tudós Társaság.
- Balassa József (1940). *A magyar nyelv szótára 1–2*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Ball. = Ballagi Mór (szerk.). (1872). *A magyar nyelv teljes szótára*. Budapest: Franklin Társulat.
- Benkóczy Emil (1908). Népies orvosságnevek. *Magyar Nyelvőr*, 37(4), 188–189.
- Brassai Sámuel (1864). A magyar mondatról III. *Akadémiai értesítő*, 3, 173–409.
- Budenz József (1862). Csuvas közlések és tanulmányok. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1, 200–268.
- Czeglédi István (1669). *Redivivus Japhetke*. Kassa.
- CzF. 1 = Czuczor Gergely és Fogarasi János (szerk.) (1862). *A magyar nyelv szótára 1*. Pest: Emich Gusztáv.
- CzF. 3 = Czuczor Gergely és Fogarasi János (szerk.) (1865). *A magyar nyelv szótára 3*. Pest: Emich Gusztáv.
- Dér Csilla Ilona (2020). *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) (2006). *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- EtSz. = Gombocz Zoltán és Melich János (szerk.) (1914–1944). *Magyar etimológiai szótár 1–17. füzet*. Budapest: MTA.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) (1993–1995). *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fabulya Márta (2007). Izé, hogyhívják, hogymondjam. Javítást kezdeményező lexikális kötőelemek. *Magyar Nyelvőr*, 131(3), 324–342.
- Fogarasi János (1860). *Német és magyar szótár*. 4. kiadás. *Wörterbuch Ungarischen und Deutschen Sprache* 4. Auflage. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Geleji Katona István (1645). *Magyar Grammatikatska*. Gyulafejérvár.
- Gerstner Károly (2016). Lexikatörténet. In Kiss Jenő & Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* (247–308). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Gósy Mária (1989). *Beszédészlelés*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Gósy Mária, Horváth Viktória & Nikléczy Péter (2011). A Hegedüs-archívum mint korszerű adatbázis. In Bárány M. János & Vargha Fruzsina Sára (szerk.), *Hangok – helyek* (85–103). Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Gósy Mária & Gyarmathy Dorottya (2017). A BEA beszélt nyelvi adatbázis tízéves fejlesztése és kutatási eredményei. *Magyar Nyelvőr*, 141(4), 466–477.
- Gósy, M. & Eklund, R. (2018). Language-specific patterns of segment prolongation in Hungarian. *The Phonetician*, 115, 36–52.
- Gyarmathi Sámuel (1794). *Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester 1–2*. Kolozsvár–Szeben: Hochmeister Márton.
- Gyarmathi Sámuel (1999 [1799]). *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Ford. Koszorús István & Vladár Zsuzsa. Szerk. Szij Enikő. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Gyarmathy, D. (2016). Izé 'stuff': a corpus-based study on a curious Hungarian filler. *The Phonetician*, 113, 82–101.
- Hamilton, W. L., Leskovec, J. & Jurafsky, D. (2016). Diachronic word embeddings reveal statistical laws of semantic change. In Erk, K. & Smith, N. A. (eds.), *Proc. of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Vol. 1: Long Papers)* (1489–1501). Berlin: Association for Computational Linguistics.
- Haspelmath, M. (2023). Defining the word. *Word*, 69(3), 283–297. doi.org/10.1080/00437956.2023.2237272
- Jescheniak, J. D. & Levelt, W. J. M. (1994). Word frequency effects in speech production: Retrieval of syntactic information and of phonological form. *Journal of Experimental Psychology, Learning, Memory and Cognition* 20, 824–843.
- Juhász Jenő (1959). Izé. Szó- és szólásmagyarázatok *Magyar Nyelv*, 55, 523. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNyelv_1959/?pg=530&layout=s&query=iz%C3%A9
- K. Fábián Ilona (1986). Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából. *Magyar Nyelvőr* 110(1), 312–319.
- Kiss Jenő 2016. A nyelvi változás. In Kiss Jenő & Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* (20–29). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (<https://ked.nytud.hu/#open>)
- Kresznerics Ferenc (1831). *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* 1–2. Buda: Egyetemi Nyomda.
- Kunos Ignác (1887). Orta ojun, török népszínháték. A varázsló. *Nyelvtudományi Közlemények*, 21(3), 171–190.
- Ladányi Mária (2017). Szavak, szóalakok és szóelemek. In Tolcsvai Gábor (szerk.), *Nyelvtan* (504–515). Budapest: Osiris.
- Laserna, Ch. M., Seih, Yi-Tai, & Pennebaker, J. W. (2014). Um . . . Who like says you know: Filler word use as a function of age, gender, and personality. *Journal of Language and Social Psychology*, 33(3), 328–338. doi.org/10.1177/0261927X14526993
- Levelt, W. J. M. (1989). *Speaking. From intention to articulation*. Cambridge, Mass.: MIT Press. doi:10.5860/choice.27-1947
- Li, Z. & Siew, C. S. Q. (2022). Diachronic semantic change in language is constrained by how people use and learn language. *Memory & Cognition*, 50, 1284–1298. doi.org/10.3758/s13421-022-01331-0
- Libárdi Péter & Gósy Mária (2020). A frázispozíció pszichopragmatikai jelzései tizenévesek beszédében. In Bóna Judit & Krepsz Valéria (szerk.), *Nyelvfejlődés csecsemőkortól kamaszkorig* (107–120). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Loos József (szerk.). (1869–1871). *A magyar, német és tót nyelv szótára. I. kötet: Magyar–német–tót rész. III. kötet: Tót–magyar–német rész*. Pest: Lauffer Vilmos.
- Magyar Történeti Szövegtár (<https://clara.nytud.hu/mts/>)
- Márton József (1807). *Német–magyar és magyar–német lexicon, vagyis szókönyv. Ungarisch–Deutsch und Deutsch–Ungarisch Wörterbuch*. Wien: Haykul Antal.
- Ómagyar korpusz (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html>)
- Pagel, M., Atkinson, Q. D. & Meade, A. (2007). Frequency of word-use predicts rates of lexical evolution throughout Indo-European history. *Nature*, 449(7163), 717–720.
- Pápai Páriz–Bod: Dict. = Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter (szerk.). (1767). *Dictionarium Latino–Hungaricum. Addita est lingua Germanica*. Szeben: Sárdi Sámuel.
- Podlesskaya, V. (2010). Parameters for typological variation of placeholders. In Amiridze, N., Davis, B. & MacLagan, M. (eds.), *Fillers, pauses and placeholders. Typological studies in language*, 93. (11–32). John Benjamins Publishing Company. (doi.org/10.1075/tsl.93.02pod)
- Prohászka János (1957). Voltaképpen mi is az az izé? *Magyar Nyelvőr*, 81(2), 245–246.
- Schirm Anita (2021). *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Simonyi Zsigmond (1876). Egy deminutiv „j” képző nyomai a magyarban. *Magyar Nyelvőr*, 5, 481–484.
- Szathmári István (2007). Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar Nyelvőr*, 131(2), 163–172.
- Szenczi Molnár Albert (1604). *Dictionarium Latinoungaricum et Dictionarium Ungaricolatinum*. Nürnberg: Elias Hutter.

- Szinnyei József (1911). Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények*, 41, 110–112.
- SzófSz. = Bárczi Géza (szerk.). (1941). *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Taylor, J. R. (ed.) (2014). *The Oxford handbook of the word*. Oxford: Oxford University Press. doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641604.001.0001
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Történeti Magánéleti Korpusz (<https://nytud.hu/adatforras/o-es-kozepmagyar-torteneti-maganeleti-korpusz>)
- ÚESzWeb. = Gerstner Károly (szerk.). (2023). *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html>
- Urizar, X. & Samuel, A. G. (2014). A corpus-based study of fillers among native Basque speakers and the role of *zera*. *Language and Speech*, 57(3), 338–366.
- Varga Ignác (1908). Népryelvi hagyományok. Elbeszélés. *Magyar Nyelvőr*, 37(1), 89–90.
- Vass József (1864). Adalékok a magyar nyelvjárástanhoz. *Nyelvtudományi Közlemények*, 3(1), 1–18.
- VégSz. = Papp Ferenc (szerk.). (1969). *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wang, B., Di Buccio, E. & Melucci, M. (2021). Sequential modeling in vector space. *Proceedings of the 11th Italian Information Retrieval Workshop 2021, Bari, Italy, September 13-15*. <https://ceur-ws.org/Vol-2947/paper12.pdf>